

Հակառակն իրենց վրայ կատարուեցաւ փոփոխութիւնը : Վասն զի Ասորիք չորրորդ, Հինգերորդ և յաջորդ գարեբուն տտէպ յԵրկրորդ տուն, մասնաւոր թէ մաս մը մշտաւոր կերպով անդ Հաստատուեցաւ Արեւմտեան իրարմիջ և Նիտրոյ վանատանց մէջ. և բնական էր որ չափով մը տեղւոյն ազդեցութիւնը կրէին : Ստոյգ և շատ ստոյգ ապացոյց մը կայ, Ս. Գրոց քննադատական ասպարեկին մէջ, Փիլոսոֆիան թարգմանութեան յԵրկրորդ 616—617ին վերաբնութիւնը. որ իւր աստղանշաններով, յորեքիկներով, լուսանցից մէջ նշանակուած ծանօթութիւններով ակնյայտի հետք մը կը կրէ եւ գիտական ազդեցութեան¹ :

Իսկ լատիններէն ձեռագրաց գալով, այնչափ նուազ են, բազմաթիւ մնացածներուն, տարակուսի տեղի տուողներն որ և ոչ խօսքերնին կ'ըլլայ : Քանի մը յունարէն ձեռագրաց գոյութիւնը բաւական էր խնդրոյս առիթ տալու Համար. բայց թէ ուր, ինչպէս, ուսկից այդ փոփոխութիւնը կատարուեցաւ, Հարցումներ են որոց ճիշդ պատասխան մը կարելի չէ տալ հինգ վեց օրինակներու առած տեղեկութիւններով :

Վերջապէս եթէ յունարէն գրչագրաց դասնանք, պիտի տեսնենք որ ընդհանրապէս խնդիր վերջնադներն, ըստ վկայութեան գրեթէ ամէն քննադատից, անցած են Երկրորդ տուն, եթէ հոն ալ չեն բնօրինակուած. որով մեծամասնութիւնը սերտ կապակցութիւն մ'ունի նոյն երկրին հետ. և ամէն ինչ

խնդրոյն ծագման տեղին զԵրկրորդ մեղմանմանից կ'ընէ :

Հոսկ եթէ ակնարկ մ'ալ տանք բնագրին, անհնարին կը թուի բացարձակապէս որ Յովհաննոս Ե. գլխին մէջ պատմուած հրաշքից զխաւոր օղակը, այն է չորրորդ Համարը, յետոյ ազուցուած ըլլայ. այլ ամէն ինչ կը մղեն այն համոզման թէ եղած է յապաւում մը, և այս յապաւման պատճառ ոչ այնչափ գերբնական գիպուածի մը գէժ գինուիչ, որչափ աստեղանշի մը սխալ կիրառութիւնն և Հասկըցումն եղած է :

Հ. Բ. ԶԲԱՐԵԱՆ

ՃԱՄԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եւրոպէն եղած առաջին գաղթող Հայերը ի Ճաւա¹ և թէ ճիշդ որ թուականին գաղթած են, ի հեռուէս ամէն ջանուց չգտանաւ ուրեք յիշատակութիւն : Սակայն այսչափ յայտ է զի ի սկզբան ութնամեաներորդ դարու Մարգարտ քաղաքէն նոր Զուլայէ գաղթած մէկ քանի Հայեր գնացած են եղել նաև ի Մանիլա² և ապա անտի հասած են ի Ճաւա և իրենց բնակութիւն Հաստատած են ի Պաթնա³ մայրաքաղաքին :

Հային յատուկ աշարլուծեան⁴ և մասնաւոր ժամանակին բարեշաջող Հանգամանաց շնորհիւ շատեր վաճառականութեան մէջ լաւ յառաջողութիւնով մեծ Հարստութեան են տիրացած, ոչինչ նաւազ քան Բրիտանական Հնդկաստանի Հայերը :

Ազգասիրութեան և եկեղեցասիրութեան սիրալի յիշատակներ են մնացած ապագայ սերնդոցս :

Երևանիայիշատակ բարեբարաց կարգին մէջ առաջին տեղ կը բռնեն Աղա Գեորգ Մանուկ (Մանիլաբնանց), Սորա երկուքն հարազատ քոթ⁵ Տիկին Մարիամ Յակովբ Յարութիւնեան և օրիորդ Թագուհի Մա-

յօրինակ նորագոյն միայն քանի անգամ էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թերաշեւ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծ ժին Սահակայ և Մեհարոպայ գտնեց առաքելին յԱղեքսանդրիա⁶ ի շեգոս պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ (տեղեկանալ) ձեռնարանին վերաբանաքեան (քննադատութեան) » :

(Մովս. Խոր. Գ. ԿԱ) :

1. Ձեռք տարակուսի որ Բար-Երեմէս նոյն տուններու խանգարման գոյութիւնը Հայերէն կամ Ղփտիներէն սորված չըլլայ, կամ նոյն իսկ Փիլոսոֆիան թարգմանութեան աստեղանշներէն :

նուկ (Մանիլարեանց) և Մանուկ Յորգա-
նանեան* :

1831ին Պարոն Յ. Յարութիւնեան հաս-
տատած է ի Պաթաիա Մատուռն մի** , և
յետոյ 1854ին հաստատութեան հանգա-
նակութեամբ , յորում յիշեալ երկու ազնիւ-
Քորը մեծագոյն նպատադը եղած են , կա-
ռուցուել է այժմեան Ս. Յովհաննու Եկեղե-
ցին , քաղաքին Արքեպի Դաշտ կոչուած
լաւագոյն մասում : Ի յիշատակ յաւերժական
երկու բազմերախտ Քերցն՝ կայ եկեղեցւոյ
հիւսարային կողմում մարմարեայ մահարձան
մի հայերէն արձանագրութեամբ :

Եկեղեցւոյ այլեւայլ ծախուց համար յատ-
կացուած կայ մէկ հատ լաւ արդիւնարեւ
կայրուած :

1855 թուականին նոյն երկու ազնուա-
սիրա Քորը հաստատած են երկու ուսումնա-
րաններ , մին ի Ն. Զուլա և միւր ի Պա-
թաիա , որոց համար ևս չորը անշարժ կա-
լուածներ են յատկացուած :

Նոյն 1855 տարում՝ դարձեալ հանգա-
նակութեամբ ազգայնաց , որոյ մեծ մասը
նախկին են նոյն երկու երանելի Ամուր ,
հաստատուած է « Հայկեան Միաբանութիւն
Զատա » սնդուլը , ճաւայի չքաւոր հայերին
նպաստելու նպատակաւ :

1880 թուականին Պաթաիայում կայա-
ցած ընդհանուր ժողովով սահմանուած է
երեքին ազգային հաստատութեանց , այսինքն
Եկեղեցւոյ , Ուսումնարանին և Հայկեան
Միաբանութեան համար կանոնագրութիւն ,
որ կատարութեան կողմանէ վաւերացուած
և յանձնարարութիւն գրուած է :

Հինգ արժանաւոր անձինք կը կազմեն
վարչութիւնը , որ կը կոչուի Ատեան Յան-
ձանձանաց ազգային հաստատութեանց :

Երեք տարիէն մէկ՝ ճաւայի ընդհանուր
հայ զաղթականութեան բուհակութեամբ

ստեղի կ'ունենայ կառավարչութեան նոր ըն-
տրութիւն :

Բաց ի վերի երեք հաստատութիւններէն ,
Ն. Զուլայում ազգային հիմնարկութիւններէ
նաև երկոտասանի չափ յանձնուած կան սոյն
կառավարչութեան տնտեսութեանը , որը ,
արժէ յիշատակել , ամենայն խղճի մտօք կա-
տարեն իրենց ըստանձնած պարտաւորու-
թիւնը :

Ճաւայում և Ն. Զուլայում ուսումնա ստա-
ցող հայ մանուկներէն զատ , քանի տասնեակ
տարիներ ի վեր կալվածայի Մարդասիրա-
կան ճամբարանին մէջ ուսանող 12 տղայոց
կրթութեան ամէն պիտոյքը կը հայթայթէ
նոյն Մ. և Յ. ուսումնարանը :

Ի Հնդկիս Հոլլանդական գաղթած հայե-
րը , շատ աննշան բացատրութեամբ , եկած
են Ն. Զուլայէ և Բրիտ . Հնդկաստանէ :
Սակաւ ոմանք բուն հայերիիքէ :

Պիտաւոր զբաղմունքը եղած է ընդհան-
րապէս և այսօր ևս է , վաճառականութիւնը ,
որուն մէջ բաւականին յաջողութիւն են ու-
նեցած :

Իբր երեսուն տարւով յառաջ ոմանք ևս
եղեզէ շաքարի — որոց մշակութիւն Ճաւայի
ամենագլխաւոր բերքերէն մին է — զործա-
րանատէր էին : Այս ձեռնարկ , սակայն , վաղ
անյաջողութեան դիպած լինելով , ընդերկար
զոյշ էին Հայեր և ձեռնպահ , որոյ հետե-
տօք 1886 / 7ի շաքարի մեծ ճգնաժամին մէջ
հայերը գրեթէ կորուստ չունեցան : Այլ կը
զանուին այսօր հայի ձեռքում մի թէ երկու
զործարանք , թէև բաղադարար համեստ
չափով :

Միջին Ճաւայի հիւսիսային մասերում ե-
ղած են նաև կապալաուրը Ափոնի և Տէ-
րութեան ուրիշ մենավաճառից , և շահած են
մեծ հարստութիւն և կալուածատէր դարձած
են , այլ ինչ ասիտս , որ զոցա այլասերուած

* Պարոն Գ. Տէր Գ. Գասպարեան , ընակիչ
Պաթաիայի , ի միջի քանի զբաւոր աշխատու-
թեանց իւր զրեւ է նաև այս բազմերախտ ազ-
գայնաց համառօտ կենսագրութիւնը , որ 1883ին
ստուգուած է ի Ն. Զուլա : Տեառակին մէջ Պ.
Գասպարեան արժանաւայել զբաւառեօք կը

խօսի բարերարացող առատաձեռն բարեգործու-
թեան , ազգապիտութեան և մանաւանդ նոցա
առաքինի վարուց և բարեպաշտական զբա-
մանց մասին :

** Եկեղեցւոյ Գաւթի հարաւային կողմում
ուր ներկայ մատենադարանն է :

և օտարացած սերունդը ժառանգելով Հայրենական հարստութիւնը միայն և ոչ Հայկենական ընդունակութիւնն և ճարպիկութիւնը, շատ կարճ ժամանակի մէջ ամէնը վատնած են և ազգին ոչինչ օգուտ հասցրած:

Կան այսօր դարձեալ երեք — չորք մաս նաւոր կապալառուք որք իւրենց ճարպիկութեան շնորհիւ լաւ դրամ կը շահին:

Պաթախայի երեւի վաճառականներէն, այժմ հանգուցեալ Պարոն Գ. Ե. Գասպարեան, քաջածանօթ է մեզ իւր ուղլամտութեամբ, ազգասէր զգացմամբ և համեստութեամբը, և որ լընթացաւ երկար տարիների ամենայն ուղղամտութեամբ վարած է ազգային զանազան պաշտօններ, յետ վաճառականութեան մէջ ընդերկար փայլելոյ, քանի տարիներ է ի վեր աէր եղած էր՝ մեծատարած կալուածների, որոյ արդիւնքը հիմա նորա պատուելի ամուսինը և որդիք կը վայելեն:

Հայերի վաճառականութիւնը կը կայանայ գլխաւորապէս վաճառք ներմուծանելով Եւրօպայէն, Միկափորէ, Ճապոնէ և մասամբ ևս Հնդկաստանէ: Նաև արտածելով ներքին բերքերէն շաքար, խաշֆէ, կսօխ, հնդկական բնիյոյզ, նարգիզ, պղպեղ, լեզակ և այլն:

Առևտուրի մրցման մէջ յաջողակ է Հայն բազմիցս քան զԵւրօպացիս: Կան ևս նորա վաճառք յերկրամէջ ալ շատ փոքրթիւ, ըստ որում գրեթէ անհնար է մրցել ձիւնէացւոց հետ որք ամէն տեղ կը գտնուին, գրեթէ ամէն բանի ձեռնարկած են, շատ չնչին շահու բաւարար, ինչտ գործունեայ են ալ և բնաւորութեամբ խարդախ:

Հայ արհեստաւորք հազիւ մի կամ երկու կան: Հայ արուեստաւորաց թիւք համեմատաբար քիչ են: Ունիք 2—3 մեքենագործներ, յորոց մէկը լաւ անուանի է: Մի ալ ճիւղ՝ որով կը պարապին այսօր երեք — չորք անձինք՝ լուսանկարչութիւնն է: Այս ասպարիզի մէջ մեր լաւ ծանօթ Պարոն Օ. Քիւրքեան, ի մեծ պարծանս մեր, առաջին տեղը կը բռնէ այսօր նիտրլանդական Հնդկաստանայ լուսանկարչաց մէջ: 1892ին տեղի ունեցած ցուցահանդէսին մէջ հայ տաղանդը գլուխ կեցաւ առաջնակարգ մետալին արժանանալով:

Ճաւադի և մերձակայ կղզեաց մէջ գտանուող հայերի թիւք ընդ ամէնը չէ աւելի քան 150 հոգի երկու սեռէ: Մեծամասնութիւնը սակայն կը գտանուի Ճաւադում, և սոցա մէջ այր մարդոց իւր 90 տոկոսը բուն հայ — կեդրոնէ — ն. Ջուզայէ և փոքր մասն ևս Հայաստանէ — գաղթած հայեր են: Շատեր ամուսնացած են հայուհոյ հետ. (վերջիցս 98 տոկոսը գաղթականութեան սերունդք են): Իսկ՝ նման միւս շտղ գաղթականութեանց, կան ևս որ ի չղոյէ հայ աղվկան՝ օտարուհւոյ հետ ամուսնանալու հարկաւորուած են:

Հայերը միմեանց հետ ընդհանրապէս հայերէն միայն կը խօսին, թէև գիտեն և Անգլիերէն և մասամբ ևս Հոլլանդերէն: Այլ և չեն պակսեր որք ի հաճոյս զաւակացը կամ լոկ վասն օտարախրութեան կը նախընտրեն շրջանում անգամ օտար լեզուով խօսիլ:

Հայերէնի ուսումն շնորհիւն Մ. և Յ. ուսումնարանին արդեանց, ըստ ներքին խզճի թեկադրութեան մանկանց ծնողաց, կը պահպանուի ուր որ յարմար ուսուցիչ գտանուի, որպէս ի Պաթախ և ի Սուրապայա:

Յաւելով պէտք է յայտնեմ սակայն թէ վերջին յիշեալ քաղաքի հայ ծնողք հայերէնի ուսումը մի տարիէ ի վեր գաղաքացրած են, այնու միակ պատճառաւ... մի զարմանար, ընթերցող. որովհետև սէրը առ որ ինչ հայ և հայի է՝ շատերի սրտէն ցաւ մաքրէ և պաղնէ է, և հայերէն ինչուս ալ ևս անսովուտ ինչ կը համարեն: Ոչ միայն անօգուտ ինչ՝ ալ և նախատինք կը համարուի իրենց էութեան, որից ազատել կը փափաքին իրենց օտար ուղով սնուցած զաւակները, և կը ճգնին նաև իրենցմէ թօթափել ալ զդարելի «հայ» վատանունը*:

Ի հարկէ, խօքը ուղղամիտ Հայու վրայ չէ: Ի պահպանութիւն հաւատոյ և եկեղեցւոյն ունիմք ի Պաթախ մէկ քահանայ որ երեք տարիէն մի կու գայ ն. Ջուզայէն:

* Թերեւս ուրիշ անգամ կրկին դառնամ այս ցաւալի խնդրին:

Կրօնասիրութիւնը, սակայն, հայերէնի ուսման համար ցուցած եռանդէն աւելի շերմագոյն չէ*, Բացառութիւնք յարդիւի են անշուշտ:

Շահասիրութիւնն և աշխարհահայեացը, յոյժ անմխիթարական է ասել, խորթարարոյ են արարել գաղթական հայերիս: Հայ ընդուն և հայ եկեղեցին ազգութեանս զխաւոր կապերն և յատկանիշերն են: Այդ յատկանիշերի պահպանմամբ կը պարծի ողջ միտ հայը իւր հնադարեան, տոկոսն և յառաջագիտող ազգի անդամը ըլլալուն, և մշակուած եւրոպացին յարգանք կը տանի առ այդ ազգ: Այլ հայը իւր պաիարակելի անտարբերութեամբ կը խորթանայ այսօր իւր հնաւանդ եկեղեցիէն և հայ ընդուն անօգուտ և աւելորդ ինչ կը համարէ գաւակացն սովորեցնելու, միևնչեւ ասոր ծախսոց համար վեհագի Ազգասիրացն առանգնած դրամը կայ մատակարարեցո, առանց որ իւր գրգռնէ ամենախիղբը զօհոգութիւն յանձն անելու:

Լրտ Պայրբն հայի համար ասած է ի միջի այլոց թէ. «առաքինութիւնք նոցա խաղաղութեան են արգասիք, և թերութիւնք՝ բռնապալութեան ազգմունք»: Այլ այսօր եւրոպական ազատ երկրի մէջ ապրող և իբրեւ եւրոպացիներ ի հետ շփուող հայերիս՝ թերութիւնքը չթողլով հանդերձ նոյնի աւելացնելը, անշուշտ արատ պիտի բերէ հայ անուան: Եւ ո՞վ է արդեօք այդ հայն որ իւր հայ լինելուն համար կը շինի օտարին մետ: Այլասերունձ է դա արդեօք. — ոչ, դա բուն հայ տանէ, հայկական կեդրոնէ գաղթած հայ է. այժ, օտարամիջ է նա կարի յոյժ այլ ոչ օտարացած: Իսկ ինչո՞ւ վերագրենք նորա պաղութիւնը . . . ընտանեկան ազգացութեան արդեօք . . .

Անձնական կատարեալ համոզումն է, եթէ տեղեակ լինէր հայն իւր անցեալ ազգային

և եկեղեցական պատմութեանը կ'ունենար անտարակոյս ինքնաճանաչութեան անկախ զգացում, և առանց նուաստանալու պիտի որոշ չափով հպարտ զգար:

Հային վերագրուած միւս թերութիւնք — նախանձ և անմիաբանութիւն — որը սակայն փոքրիկ շրջաններում առաւելապէս նկատելի են — թուի թէ ոմանց քոյս քարոզը կը կազմէ՝ և՛ բռնապալութեան ազգմունք: Եթէ միաբանել զիտեհար հայն, մանաւանդ յօտարութեան, կարող էր արդարեւ յոլով ապարելզներում մեծամեծ շահաբեր գործեր կատարել, որպէս կան օրինակներ, այլ տիրալի է ի զրի առնել զի Ճաւայի հայ գաղթականութիւնը նիթականապէս կը յետադիմէ: Իսկ ազգայնական յարաբերութիւնքը զոգլիւր օրրստօրէ կը թուէնան:

Մխիթարական կողմ ևս կայ, այն է զի կան տակալին և քանի պատուելիներ որք թէ՛ նիթականապէս լաւ ապահովուած վեհակ մը ունին, և թէ՛ իւրենց ազգասիրութեամբը և ազնուութեամբը մեծաբելի են և հայ գաղթականութեան անունը վեր կը պահեն:

Պիտի չը մոռնամ յիշել նաև թէ Նետրլանդական հնդկային կատալարութեան ծառայութեան մէջ կը գտանուին տեղւոյս սերնդէն հինգ վեց երիտասարդ հայ պաշտօնակալք: Երկուք զատաստանական պաշտօնեայք իսկ միւսները ներքին վարչութեան Գործակալք:

Կոն և Մասնաւոր թուով երիտասարդք որք հոս և Եւրոպայում զիտական այլեայլ մասնաճիւղեր կ'ուսանին նոյնպէս կառավարութեան ծառայութեան մէջ մտնելու նպատակաւ, կամ թերեւ լաւ արդիւնաւէտ փաստարանութեան գործով զբաղիլ առանձինն:

8. 3 4. 8.

Սուրաբ, 20/5/99.

* Պարոն Գաւալարեան՝ յիշածս տեսարակին մէջ հոգեւոյս Պ. Մանուկ Յորդանանեանի մասին կ'ստէ. «Ի սիբուս Հնդկաստանի սա և եթէ Եր Յաւացեալ ի հինաւուրց արանց բարեպաշտից, որ յօժարակամ մեծաբէր գծէս և

զկանոն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Սերէլէ Եր նմա միշտ հանդիսակից գոլ պաշտամանց սուրբ եկեղեցւոյն և այլն»: Արքան տարբեր է ներկայս: